

Muḥaṣṣal, VII, 472-480; M. Ziyâeddin er-Rey-yis, *el-Harâc ve'n-nuḥumû'l-mâliyye*, Kahire 1977, s. 52-54; Hamîdullah, *İslâm Peygamberi*, II, 1016; a.mlf., "İslâm'da Devletler Hukuku" (trc. Abdülkadir Şener), *Âl İlahiyat Fakültesi İslâm İlimleri Enstitüsü Dergisi*, III, Ankara 1977, s. 283-301; Salih Tuğ, *İslam Vergi Hukukunun Ortaya Çıkışı*, İstanbul 1984, s. 84-86; Turhan Atan, *Türk Gümrük Tarihi*, Ankara 1990; Mustafa Fayda, "Hz. Ömer ve Ticaret Malları Vergisi Veya Uşur", *ÂlîfD*, XXV (1981), s. 169-178; XXVI (1983), s. 327-334; M. Fuad Köprülü, "Bâc", *İA*, II, 187-190; W. Björkman, "Meks", a.e., VII, 651-652; Willer Floor, "Customs Duties", *Elr*, VI, 470-475; Celal Yeniçeri, "Bâc", *DİA*, IV, 411-412.

DİA

Osmanlılar'da Gümrük. Gümrük, devletler arası ticarette sınır geçişlerinde malların kontrol edildiği yer olup bu geçiş sırasında alınan vergilere "gümrük resmi" denmektedir. Günümüzdeki uygulamayı ifade eden bu tarif, sanayi öncesi devirlerde bölge ve şehir sınırlarını da içine almaktaydı. Dolayısıyla hâricî gümrükler yanında dâhilî gümrük sistemi de vardı. Dâhilî gümrükler, Avrupa'da XVIII. yüzyıl sonlarından itibaren kaldırılmaya başlanarak XIX. yüzyıl ortalarında mevcudiyetlerine tamamen son verilmişken Osmanlı Devleti'nde XX. yüzyıl başlarına kadar sürmüştür. Osmanlı Devleti'nin ticaret siyaseti XIX. yüzyılın sonlarına kadar hemen hemen gümrük siyasetiyle birdi ve bu siyaset malî mülâhazalara bağlı kalmıştı (Neumark, s. 59).

Gümrük Çeşitleri. Osmanlı gümrük rejiminde maldan, gümrük olan yere giriş ve çıkışında ayrı ayrı vergi alınırdı. Bu uygulama, muhtemelen malın geldiği yerde satılmasını temin etmek üzere alınan bir tedbirdi. Girişte alınan resim "âmediye", çıkışta alınan "reftiye" olarak adlandırılırdı. Transit gümrüğüne ise "mürûriye" denilirdi. Gümrük resmi genelde kıymet esasına göre (ad valorem) tesbit edilirdi, yani malın gümrüğe girdiği andaki kıymeti üzerinden alınırdı. Ancak bu sistem, tüccarla gümrükçüler arasında malın gerçek değerinin tayini hususunda devamlı tartışmalara sebep olduğundan XVIII. yüzyıldan itibaren gümrük resimleri, belli tarihteki mal fiyatlarına göre tesbit edilen tarifeler (spesifik) üzerinden alınmaya başlandı.

Osmanlı gümrükleri, sahil ve kara gümrükleriyle sınır gümrükleri olmak üzere ayrılmıştı. Kara gümrükleri genelde iç ticaret mallarına uygulanırken sahil gümrükleri hem iç hem dış ticaret malları için söz konusu oluyordu. Gerçekten İstan-

bul, İzmir, Antalya, Selânik, Beyrut, Trabzon, Kefe gibi merkezler sadece dış ticaret değil, deniz taşımacılığının daha ucuz ve bazı hallerde kolay oluşu dolayısıyla iç ticaret için de önemli liman ve gümrük merkezleriydi. Bunların yanında daha az işlek olan ikinci derecedeki limanlarda da gümrükler bulunuyordu. Kara yoluyla yapılan ticarette gümrük resmi alınması kara gümrüklerinin kurulmasını gerektirmişti. Bursa, Erzurum, Tokat, Diyarbakir, Bağdat, Şam, Halep, Edirne, Belgrad gibi büyük şehirlerden başka daha küçük yerlerde de kara gümrükleri vardı. Küçük gümrükler genellikle yakınındaki büyük gümrüklere bağlanır ve bir ferman gönderilmesi, yahut iltizama verilmesi gibi durumlarda yalnız büyük gümrüğün adı yazılır, diğerleri için "ve tevâbî gümrükleri" denmekle yetinilirdi. 1801'de Osmanlı gümrüklerinin sayısı 100'ün üzerindeydi (1801'de Rusya, İngiltere ve Avusturya ile yapılan tarifelerin bildirildiği taşra gümrüklerinin isimlerini hâvi liste: BA, Cevdet-Maliye, nr. 18641). Özellikle Tanzimat'tan sonraki dönemde ihtiyaç duyuldukça yeni gümrükler kuruluyor, yeni memurlar tayin ediliyordu. 1877-1878 Osmanlı-Rus Harbi'nden sonra olduğu gibi özellikle Rumeli'de toprak kayıpları dolayısıyla sınırların değişmesi yeni gümrük noktalarının kurulmasını gerektiriyordu (BA, *Ayniyat Defterleri* — Rûsûmat, nr. 1318/1511). Daha önce gümrük bulunmayan, fakat ticarî trafiğin artması dolayısıyla gümrük tesisine ihtiyaç duyulan yerlerde gümrük idaresi kurulurken gerekli memur, kâtip ve kolcular da tayin ediliyordu (BA, İrade-Şûrâ-yı Devlet, nr. 4891, 5609; *Ayniyat Defterleri* — Rûsûmat, nr. 1318/239, 1318/253, 1318/333, 1318/502; nr. 1820/18, 1820/318 vb.). Meselâ Mayıs 1885'te Selânik, Beyrut, Kal'a-i Sultâniyye (Çanakkale) ve Preveze müdür-lükleri, Girit, Erzurum nezâretleri dahilinde yeni mubassır, muhammin, arayıcı, kâtip, kolcu, iskele ve manifesto memurlukları, hatta hamallık kadroları açılmıştı (İrade-Dahiliye, nr. 4460/2). Resmini ödeyerek bu gümrüklerden birinden geçen mallar için sahiplerinin eline edâ tezkiresi verilir, böylece başka bir gümrüğe geldiğinde aynı mal için mükerrer gümrük resmi ödenmezdi. Buna rağmen nizama aykırı hareketlere de rastlanmıyor değildi.

Sahil şehirlerine gidecek malların gümrük resimleri ise prensip olarak çıktıkları değil vardıkları yerde alınırdı. Bu du-

rumda malın çıktığı gümrükte tüccara, malların cins ve miktarını ihtiva eden bir ilmühaber kâimesi verilirdi; vardığı büyük gümrükte vergisi ödendiğinde ilmühabere işlendiğinden dönüşte ilk gümrüğün yetkililerine bu ibraz olunarak borcun ödendiği ispat edilirdi. Bundan maksat kaçakçılığın önlenmesiydi. Zira tüccarın, İstanbul'a veya başka bir büyük şehre götürdüğünü söyleyerek mallarını gümrükten resim ödemedi geçirdikten sonra gümrük bulunmayan yollara saparak satması nâdir rastlanan olaylardan değildi. Ancak resmin malın vardığı gümrükte alınması da zaman zaman problemlerin çıkmasına sebep olabiliyordu. Bunun için 1273'te (1857) Mahreç Nizamnâmesi adıyla yayımlanan bir nizamnâme ile gümrüğün çıktığı yerde alınması prensibi getirildi. Râ-yice bırakılmış malların resmi kara gümrüğünde ödendikten sonra liman şehrine gelindiğinde fiyatın burada daha yüksek olması halinde aradaki fark tüccardan, ilk tahsil edilen resim ise kara gümrükçüsünden alınmaya başlandı (*Düstur*, Birinci tertip, II, 552).

Tanzimat'tan sonra muhdes (sonradan kurulan) kara gümrükleri 1843'te kaldırıldı; fakat eskiden beri mevcut olduğu için "kadîm" adıyla anılanlar sürdü. Ancak bu, sahil gümrükleri ve eski kara gümrüklerinin bulunduğu Osmanlı şehirleriyle muhdes gümrüklerin bulunduğu yerler arasında birincilerin aleyhine bir durumun ortaya çıkmasına sebep oldu. Birincilerin yakınındaki yerlerin mahsul ve mâmulleri % 8 gümrük resmi öderken diğerleri bundan muaf tutuldu. Öte yandan 1862'de % 8 olarak tesbit edilen ihracat gümrüğü oranları 1869'da % 1'e indirildiği halde iç ticarete alınan resim oranının % 8 olarak sabit tutulmuş olması ve ham maddesine gümrük ödenmiş bir mâmul için % 2 ile 6 arasında olmak üzere yeniden gümrük alınması, bazı yerlerde ham maddesine ödenen gümrüğe itibar olunmayıp ilk defa resim alınır gibi % 8 tahsil edilmesi, zaman zaman % 16'ya varan oranlarda resim ödenmesi durumunu ortaya çıkarıyordu. Mal fiyatlarındaki artış karşısında gümrük resimlerinin düşük kaldığı düşüncesiyle 1862'de yapılan tarife yerine, 1866'dan başlayarak malların râyîç fiyatları üzerinden % 8 gümrük alınmaya başlanması, dâhilî ticarete ve sanayie daha büyük bir darbe oldu. Bu yolla hazine gelirinin arttırılması düşünülürken tam aksi meydana geldi ve % 10

civarında bir eksilme görüldü (BA, Yıldız Esas Evrakı, Ks. 18, Evr. 525/259, Zrf. 128, Kar. 27). Bütün bu hususlar göz önüne alınarak 13 Mart 1874'ten itibaren geçerli olmak ve tütün, enfiye, müskirat ve tuz hariç tutulmak üzere kara gümrükleri lağvedildi; sahil gümrükleriyle Tuna ve kolları, Timuk, Drina, Sava gibi üzerinde gemi işletilmek suretiyle denizlerle irtibatı olan nehirler ise dış ticaretin de başlangıç ve bitiş noktaları olmaları, yabancı gemilerin dış ticaret yanında Osmanlı limanları arasındaki taşımacılıkta da hayli faal rol oynamalarından dolayı (*Düstür*, Birinci tertip, III, 323), buralarda alınan gümrük resimleri "teçhizat-ı askerîye iânesi" adı altında % 2'ye düşürülmekle beraber 1910'a kadar mevcudiyetlerini devam ettirdi.

Hâricî hudut gümrüklerine gelince, Osmanlılar'ın yabancı devletlere verdikleri ahidnâmelerde işaret edildiğine göre Osmanlı topraklarında ticaret yapan müste'menler, ithal ettikleri malların resimlerini ilk gümrükte ödedikten sonra mallar burada satılmayıp başka yerlere nakledilse dahi ikinci bir defa resim vermezlerdi. İstanbul'a gidecek malların gümrükleri ise vardıklarında ödenirdi. Yol üzerinde satış yapıldığı takdirde sadece satılan malın gümrüğü satış yerinde verilirdi. Gerçi gümrükçülerin belki nizamları iyi bilmemesi, belki de küçük gümrüklerin gelirinin düşmemesini sağlamak endişesinden zaman zaman bu konudaki ahidnâme maddelerinin ihlâl edildiği de oluyordu. Bu gibi durumlarda ilgili devletin elçisi veya konsolosunun Osmanlı makamlarına müracaatı üzerine usulsüz olarak alınan resmin iadesi sağlandığı gibi ikinci defa resim alınamayacağına dair de emir çıkartılıyordu (Prusya tüccarından 1208'de [1793] Diyarbakir'de usulsüz alınan gümrük resmi: BA, HH, nr. 9970; Fransız tüccarından 1218'de [1803] alınmak istenen mükerrer gümrük resmi: BA, Cevdet-Hariciye, nr. 5149; İran'dan getirilen malların gümrüğü: BA, Cevdet-Maliye, nr. 3870).

Gümrük Resmi Oranları. Osmanlı Devleti, fethettiği topraklarda eskiden beri yürürlükte olan kanun ve nizamları uzun süre pek fazla değiştirmeden devam ettirmişti. Bunun için hemen bütün sancakların kendilerine ait kanunnâmeleri vardı. Toprak mahsullerinden alınan vergiler gibi gümrük resimleri de eyaletten eyalete, sancaktan sancağa değişiklik gösterirdi. Ayrıca müslüman, gayri müslim ve harbîlerin ödediği gümrük resmi

oranları da farklı idi. XVI. yüzyılda genellikle müslümanlardan % 3, gayri müslim Osmanlı tebaasından % 4, harbîden % 5 oranında resim alınmakla beraber bu oranın farklılık gösterdiği Aydın veya Edirne gibi yerler de vardı. Gerçekten buralarda müslüman tüccar % 2 oranında resim ödüyordu. Meselâ Aydın sancağında dâhilî ticaretten ve şeker hariç ithal edilen diğer gıda maddelerinden müslümanlardan % 2, gayri müslimlerden % 4, harbîden % 5; ithal mallarında gıda maddeleri dışındakilerle şekerden müslüman-gayri müslim ayırt edilmeksizin % 5 alınırdı (Barkan, s. 17). Bu asrın sonlarına doğru (1590) kapıkulunun et masraflarını karşılamak üzere gümrük resmine zarar-ı kassâbiyye adıyla % 1 oranında bir zam yapıldı. Böylece dâhilî gümrük resmi oranları müslümanlar için % 4, gayri müslimler için % 5 ve harbîler için % 6'ya yükseltilmiş oldu. Yalnız bu oranlara her zaman için tam olarak uyulduğu söylenemez. Nitekim bu husus, 1752 tarihli bir belgede gümrük emini tarafından ifade edilmiştir (BA, Cevdet-Maliye, nr. 22517). Gümrük resmi Osmanlı topraklarının her yerinde malın kıymeti üzerinden alınmıyordu. Tokat gibi bazı gümrüklerde resim yük başına tahsil ediliyordu (Abdurrahman Vefik, I, 54-55).

Diğer taraftan, XVIII. yüzyıldan önce dâhilî ticarete fazla rolü olmayan yabancı tüccar, XVIII. yüzyılın sonlarında ham maddeyi daha ucuza temin etmek üzere malı yerinde satın almaya teşebbüs etti. Ahidnâmeli devletler tüccarının ihraç resmi olarak sadece % 3 ödeyeceğinin muahedelerde yer alması, onları dâhilî resimleri ödemedi ihraçat yapmaya yöneltti. Böylece devlet ciddi bir gelir kaybı ile karşı karşıya kaldı. Bunun bertaraf edilmek için de malı ürettiği yerde satın alan tüccarın, yerli tüccar statüsüne tâbi olarak dâhilî gümrük resimlerini Osmanlı tebaası olan gayri müslim tüccar gibi ödemesi kararı alındı. 1809 Kal'a-i Sultânîyye Antlaşması'nda bu hususa yer verildi.

Tanzimat'tan sonra dâhilî gümrüklerde de 1838 Baltalimanı Muahedesinde ki gümrük resmi oranları uygulanmaya başlandı. Dahilde kullanılmak üzere bir limandan diğerine götürülen mallardan karadan iskeleye geldiğinde % 9, gemiye yüklendiğinde % 3 olmak üzere toplam % 12 resim tahsil edilmeye başlandı. 1850'den sonra râyice bırakılanlarda bu resimler râyic fiyattan % 16 indirim

yapıldıktan sonra alındı. 1861 Kanlıca Ticaret Muahedesine bağlı olarak yapılan 1862 tarifesindeki gümrük resmi oranları iç ticaret için de geçerli kılındı. Hâricî gümrüklere paralel olarak dâhilî gümrük resimleri % 8'e düşürüldü. 1866'da dahilde sarfedilecek malların hepsinden, râyic fiyatlarından % 10 indirim yapıldıktan sonra bu oranda resim alınması kararlaştırıldı.

Dış ticarete alınan gümrük resimleri Osmanlılar'ın ilk devirlerinde oldukça düşüktü. Her ne kadar ahidnâmelerde gümrük resmi oranlarına yer verilmeyip resmin sadece "âdet ve kanun üzere" alınacağı kayıtlıysa da Fâtih Sultan Mehmed dönemine kadar hâricî gümrük resmi oranı % 2 idi. Bu devirde önce % 4'e, sonra da % 5'e yükseltilmiş ve bütün XVI. yüzyıl boyunca bu oran devam etmişti. Mısır gibi bazı yerlerde % 10 oranında resim ödenirdi ki bu uygulama XVIII. yüzyıla kadar sürmüştür.

Hâricî gümrük resmi oranı, ilk defa XVI. yüzyıl sonunda William Harborne'un elçiliği sırasında İngiliz tüccarına mahsus olmak üzere % 3'e indirildi ve bu husus 1601 ahidnâmesinde de yer aldı. 1612'de Hollandalılar, 1616'da Avusturyalılar için de aynı oran kabul edildi. Ancak bu iki millet tüccarından çok daha önce ahidnâme almış olan Fransızlar 1673'e kadar % 5 resim ödemekte devam ettiler. Mısır'daki gümrük resimlerinin % 3'e düşmesi ise 1690'da mümkün oldu (*Eİ²* [İng.], III, 1182 vd.).

İran gibi müslüman devletlerin tüccarından alınan gümrük resmi oranı Avrupa devletlerinininkinden farklıydı. Bunlar Osmanlı tebaası müslüman tüccar gibi muamele görür ve % 4 gümrük resmi öderlerdi (BA, Cevdet-Maliye, nr. 3870).

1838 muahedesinde gümrük resmi oranları ihraç malları için % 9 âmediye ve % 3 reftiye; ithal malları için % 3 ithal, % 2 munzam resim olarak tesbit edildi. Fakat buradaki % 9 ve % 2 dâhilî resimler olup aslında hâricî gümrük resimlerinde artma söz konusu değildi. Ancak yabancı tüccar ihraç malını üretim yerinde satın alır ve ithal malını memleket içine götürürse bunları ödeyecek, aksi takdirde eskisi gibi % 3 vermiş olacaktı. 20 Temmuz 1859 tarihli Gümrük Nizamnâmesi ile sahil ve çeşitli kara gümrüklerinde gümrük resminin nasıl alınacağı tesbit edildi. Avusturya'nın komşusu Bosna ve Hersek'le sınır olan gümrüklerinde ise alınacak gümrük resmi eskisi gibi % 3 olarak bırakıl-

mıştı. Fakat bu miktar sadece birbirine komşu olan topraklar için geçerliydi. Avusturya'dan Bosna'ya ithal edilen bir mal başka bir Osmanlı şehrine götürüldüğü takdirde diğer % 9 da ödeniyordu. Sırbistan içinse durum farklıydı. Avusturya'dan Belgrad yoluyla İstanbul'a veya Selânik'e gidecek mallardan Belgrad'da gümrük alınmayıp tüccara ilmühaber kâimesi verilmesine karşılık diğer Osmanlı şehirlerine gideceklerden % 3 burada, % 2 vardıgı yerde alınırdı. Osmanlı gümrüklerinden Belgrad'a gelenlerden % 9 çıktığı yerde, % 3 Belgrad'da tahsil edilirdi. İran sınır gümrüklerinde ise iki farklı gümrük resmi uygulanıyordu. Rusya'dan gelen mallardan % 3 gümrük ve % 2 munzam resim alınırken İran mallarından alınan gümrük resmi % 4 idi. Gümrükçüler, sınır boyunca istedikleri yerlerde gözcüler koymak ve gümrük tesis etmek hakkına sahip olmakla beraber tüccarı belli bir yerden geçmeye zorlayamıyorlardı (*Düstûr*, Birinci tertip, II, 553-555).

1860'a doğru muhtemelen İngiltere'nin de tesiriyle gümrüklerde himaye sistemi fikri doğmaya başladı. O sırada Londra sefiri olan Kostaki Bey (Muzurus Paşa), Hâriciye Nezâreti'ne gönderdiği 29 Temmuz 1858 tarihli bir yazısında ihraç gümrüklerinin düşürülüp ithal gümrüklerinin artırılması tavsiyesinde bulunuyordu (Kütükoğlu, *TED*, sy. 4-5 [1974], s. 384-387). Bu fikir Osmanlı hükûmetince de benimsendi ve 1861 Kanlıca Ticaret muahedeleriyle gümrüklerde kısmen himaye sistemine gidildi. İthalât resminin başlangıçta daha yüksek tutulmak istenmesine rağmen oran ancak % 3'ten % 8'e yükseltildi. İhraç malları içinse ilk yılda yine % 8 kabul edildi; fakat daha sonraki yıllarda %1'er indirilmek üzere % 1'e kadar düşürüldü (md. 4, 5, *Mecmûa-i Muâhedât*, I, 46). Bu % 1, gümrük idaresinin masraflarını karşılamak üzere sabit kılınmıştı.

1880'li yıllarda Avrupa devletleriyle müddeti dolan muahede ve tarifeler için müzakerelere başlanmış, bu arada Avrupa mallarına nazaran birkaç kat fazla resim alınan yerli mahsul ve mâmulleri yabancı rekabetinden kurtarmak için çareler düşünülmüş, fakat uzun süren müzakereler sonuç vermemişti.

II. Meşrutiyet'ten önce (1905), Rumeli vilâyetleri bütçe açıklarını kapatmak üzere yapılan artırma ile gümrük resimleri % 11'e çıkarıldı. Balkan Harbi'nden sonra Fransa, İngiltere, Almanya ve

Rusya ile yapılan görüşmelerde gümrük resimleri konusu da ele alındı ve 1913'te % 15 üzerinden yeni bir tarife için teşebbüse geçildi. Fransa ile yapılan anlaşmada bu oran süresiz olarak kabul edildiği gibi bazı maddeler üzerine tüketim resmi veya tekel konması, gümrüklerde râyiç usulü yerine yeniden tarifeye dönülmesi karara bağlandı. Bu tarifenin tarafların ittifakıyla tanzim edileceği, yine tarafların rızası olmadıkça değiştirilemeyeceği ve tatbikine bir yıl sonra başlanacağı hususunda anlaşma sağlandı (*Gümrük Tarife-i Umûmiyyesi*, s. 5-6). İngiltere ile de prensip kararına varılarak bir beyannâme neşredildiyse de (BA, Muahede Orijinalleri, nr. 242/19; *Gümrük Resminin % 15'e İblâğı*, s. 3-4) I. Dünya Savaşı'nın çıkması üzerine anlaşma gerçekleşmedi. Fakat Osmanlı hükûmeti gümrük resimleri oranını geçici kanunlarla 30 Eylül 1914'te % 15, 31 Mayıs 1915'te harbin devamı müddetince % 30'a çıkardığını ilân etti (*Gümrük Tarife-i Umûmiyyesi*, s. 6).

Gümrük Tarifeleri. İlk zamanlarda gümrük resimleri kıymet esasına göre alınıyordu. Ancak bu durum, daima gümrükçülerle tüccar arasında fiyat tesbiti konusunda anlaşmazlıklara sebebiyet verdiğinden belli aralıklarla, malların cins ve kalitelerine göre fiyat ve alınacak gümrük resimlerini tesbit eden tarife defterleri tanzim edilmeye başlandı. Tarifeler önceleri sadece bir gümrükten geçecek olan mallar için hazırlanıyordu. Meselâ 1053'te (1643) İskenderun ve Halep'te birkaç maldan; İstanbul, Galata ve İzmir'de ise yalnız çeşitli "çuka"lardan alınacak gümrük resmi miktarları belirlenmiş, 1675 ahidnâmesinde de bu husus tekit edilmiştir (*Mecmûa-i Muâhedât*, I, 259-260; ayrıca bk. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri*, I, 30-31). XVIII. yüzyılda Selânik ve İzmir gibi dış ticaretin büyük çapta gerçekleştirildiği liman gümrükleri yanında Suriye-Anadolu ticaretinde büyük bir merkez ve büyük bir kara gümrüğü olan Diyarbakir için ayrıntılı tarifeler yapılmıştı (İstanbul, İzmir, Halep, Bağdat vb. şehirlerden Osmanlı tebaasının getireceği mallardan alınacak resimleri ihtiva eden 1215 (1800) tarihli bu defterin mukaddimesinde Diyarbakir'den giden mallardan gümrük değil yükün büyüklüğüne göre reftiye alındığı kaydedilmektedir: BA, KK, nr. 5249). Yüzyılın ortalarına doğru tarife defterleri tanzimi yaygınlaştı (1740 tarihli Fransız ahidnâmesinde "tarife def-

teri"nden bahsedildiği gibi [*Mecmûa-i Muâhedât*, I, 26] aynı tarihli Sicilyateyn Kralığı'na ait bir tarife de neşredilmiştir. Turan, IV/7-8 [1969], s. 87-165). XVIII. yüzyılın ikinci yarısından başlamak üzere Avrupa devletleriyle belli aralıklarla ayrı ayrı tarifeler tanzim edilerek gümrük resimlerinin değişen fiyatlara uygunluğu sağlanmaya çalışıldı (dört büyük Avrupa devletinin tarife defterlerinden tesbit edilebilenler şunlardır: İngiltere 1796, 1806, 1820, 1839, 1862 [Kütükoğlu, *TED*, sy. 4-5 [1974], s. 335-393]; Avusturya 1797, 1801, 1818, 1839, 1872 [Diyarbakirlioğlu, bk. bibl.]; Rusya 1782, 1806, 1831, 1842, 1862 [Şen, bk. bibl.]; Fransa 1792, 1816, 1839, 1850, 1862 [İrençin, bk. bibl.]). Ahidnâmelerde "en çok müsaadeye mazhar millet" sıfatını kazanmış olanlar, diğer milletlere ait gümrük tarifelerinde kendilerinininkinden düşük rakamlar bulunduğu kendi tarifelerini de düzelttirme yoluna gidiyorlardı. Nitekim İngiliz, Rus ve Avusturyalılar'la, Fransa ile henüz sulh akdedilmeden önce 1801'de yapılan tarifenin uygulanması Fransa barışı (1802) sonrasına bırakılmış; fakat İngiliz elçisi kendi tarifelerindeki bazı malların fiyatlarının daha yüksek tutulduğunu bildirdiğinden 1806'da ikinci bir tarife düzenlenmişti (Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri*, I, 79-80).

1839'a kadar on dört yılda bir yenilenen tarifelerin 1838 muahedesıyla yedi yılda bir yenilenmesi kararlaştırıldı. Ancak yenilenme daima taraflardan birinin daha önce belirlenen süre dolmadan müracaatı üzerine mümkün olabiliyordu. Süresi içinde başvurulmadığı takdirde eski tarife otomatik olarak aynı süreli ikinci bir devre yürürlükte kalıyordu. Tabii, mal fiyatlarındaki değişme hangi tarafın menfaatine dokunuyorsa talep de ondan geliyordu.

1838 öncesi tarifelerinde pek açıklık olmamakla beraber, râyiç fiyattan belli bir indirim yapıldıktan sonra gümrük resimlerinin tesbit edildiği anlaşılmaktadır (*a.g.e.*, I, 134). 1806 İngiliz tarifesinde, tarifede yer almayan malların râyiç fiyatlarından % 20 indirim yapıldıktan sonra resim alınacağını kaydedilmiş olması bunun açık bir delilidir. Tanzimat devri tarifelerinde de resimler hiçbir zaman râyiç fiyat üzerinden hesaplanmamıştır. Tarife müzakereleri sırasındaki râyiç fiyat üzerinden yapılması istenen indirim Osmanlı hariciyesince kabul görmemiş olduğundan 1839 tarifelerindeki gümrük resimlerinin tesbi-

tinde bir orta yol bulunmuş ve son beş yıllık fiyatların ortalaması esas alınmıştır. 1850 tarifeleri, görünüşte 1838 muahedesindeki oranlar esas alınarak tanzim edilmişse de aslında râyîç fiyatlardan ihraç mallarında % 16, ithal mallarında % 20 indirim yapılarak belirlenmiştir. 1862 tarifelerinde ise % 8 oranındaki gümrük resimleri ihraç ve ithal bütün malların râyîç fiyatlarından % 10 indirim yapıldıktan sonra bulunan rakamlar üzerinden alınmıştır (daha geniş bilgi için bk. Kütükoğlu, TED, sy. 4-5 [1974], s. 338, 342, 346).

XVIII. yüzyılda dâhilî ticarete alınacak gümrük resimlerinde ad valorem sisteminde vazgeçilerek bütün Osmanlı gümrükleri için geçerli olmak üzere tarifeler düzenlenmesine başlanmıştır. Bunlardan tesbit edilebilen ilki XVIII. yüzyılın sonlarına aittir. Otuz sene kadar aynı tarife kullanıldıktan sonra Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin kuruluşunun ardından yeni gelir kaynakları aranırken, dâhilî gümrük resimleri tarifesinin üzerinden çok zaman geçtiği ve mal kıymetlerindeki artışlar dolayısıyla resimlerin düşük kaldığı farkedilerek yeni bir tarife yapılması gereği duyulmuştu (BA, HH, nr. 18266). 1826'da düzenlenen bu tarife de 1832'de yenilenmiştir. Tüccarın müslüman ve gayri müslim oluşuna göre alınacak % 4 ve % 5 resimler ayrı ayrı belirtilmiştir. Gayri müslimlerden gümrük resminden başka % 22 masdariye (dışarıdan gelip memleket içinde tüketilen mallardan alınan ve "sarfiyat" da denen bir çeşit vergi) alınacağına işaret edilmiştir (BA, KK, nr. 4354). 1839'dan itibaren dâhilî ticarete de yabancı tarifelerindeki oranlar uygulanmıştır.

Yeni tarife yapılması için taraflardan biri nizamî zamanı içinde müracaatta bulunsa dahi tarife müzakereleri ekseriya uzadığundan eski tarifenin müddeti dolduğunda yenisi hazırlanmamış oluyordu. Bunun için tüccar, eski tarifenin son bulunduğu tarihten başlayarak farkı yeni tarifeye göre ödemek üzere gümrüklere borçlanıyordu. Tarife tanziminin gecikmesi, kendileri bakımından daha elverişli bir tarife yapmak isteyen devletlerin, bu devre zarfında hazinesinin geliri düşen Osmanlı Devleti üzerinde baskı yapmalarına imkân sağlıyordu. Anlaşmaya varıldıktan sonra ise eski ile yeni tarife arasındaki fark gümrük defterlerinde "fazla-yı ta'rife" adı altında gösteriliyor ve bunların genellikle ayrı sarf yerleri bulunuyordu. Tarife fazlalıkları-

nın kayıt ve sarflarında dâhilî ve hâricî gümrükler arasında fark yoktu. Nitekim 1826'da dâhilî gümrük tarifesindeki eski ile yeni tarifeler arasında mevcut fark Asâkir-i Mansûre-i Muhammediyye'nin masraflarına tahsis edilmisti (BA, MAD, nr. 8298, tür. yer., nr. 8435, s. 22).

Gümrük İdare Şekilleri. Gümrükler de madenler, darphâneler, dalyanlar vb. birer mukâtaa idi. Bütün mukatâalar gibi emanet veya iltizamla idare edilirdi. Emanetle idarede emin, devlet tarafından tayin edilen bir memur statüsündeydi. Gümrükte çalışanların maaş ve aylıkları, kira, kırtasiye, temizlik ve yakacak masrafları, gümrüğüne göre ödenmesi planlanan tophâne, baruthâne, kale neferleri ulûfeleri, müttekâid ve duâ-güyân vazifeleri, XIX. yüzyılda Asâkir-i Mansûre maaşları gibi harcamalar çıktıktan sonra artan para merkeze yollanırdı. Bir gümrüğün iltizama verilmeden önce hâsılâtının tam olarak bilinmesi, iltizama çıkarıldığında istenilen rakamı bulamaması (BA, İrade-Dahiliye, nr. 29419), yahut ârizî bazı sebeplerden dolayı bir gümrüğün gelirinin azalması (BA, KK, nr. 5240, s. 57-58) gibi hallerde mukâtaa emanet yoluyla idare edilirdi.

İltizamlar açık arttırma yoluyla yapılırdı. Diğer mukâtaalarda olduğu gibi gümrük mukâtaalarında da tek bir gümrük değil birkaç bir arada, hatta dalyan, pençik vb. resimlere ait mukâtaalar da eklenerek iltizama veriliirdi. Bundan maksat birinin kârının diğerinin zararını telâfi etmesiydi. Meselâ 1111-1112'de (1699-1700) İstanbul, Galata, Gelibolu, Tekirdağ, Ereğli, Silivri, Enez, Bandırma, Edincik, Mudanya, İzmit ve tevâbii iskeleleri gümrükleriyle rûsûm-ı reft, dellâliye, kara gümrüğü ve tevâbii, dalyan-ı mâhî, pençik ve tevâbii mukâtaaları, rûsûm-ı masdariyye, Edirne gümrüğü, İzmir ve Sakız gümrükleri ve tevâbii mukâtaası birlikte iltizama çıkarılmıştı (BA, KK, nr. 5225 mükerrer, s. 12). Bazan da emanetle idare içinde iltizama gidilebiliyordu. Bir gümrük, memurunun maaşını dahi karşılayamayacak kadar az gelir getiriyorsa o takdirde emin tarafından maktû olarak ihale edilebiliyordu. Meselâ 1253 (1838-39) malî yılında Saraybosna, İhlivne, Derbend, Bijeljina ve İzvornik kazaları gümrükleri içinde İzvornik bu durumda olduğundan İzvornikli mütesellim Mahmud Paşa'ya "ber-vech-i maktû" ihale edilmişti (BA, MAD, nr. 19673).

İltizamla idarede iltizamı alan kişi iltizam bedelinin bir miktarını "muaccele"

adıyla peşin öder, kalanı taksitide bağlanırdı. Taksitlerin miktarlarıyla ödenme tarihleri tesbit edilir ve mültezim, borcunu -kasten veya ödeme güçlüğü çekilmesi yahut da ölüm halinde- ödeyememesi durumunda borcun tahsil edilebileceği bir kefil gösterirdi. Mültezimden alınamayan borç kefilinden tahsil edilirse de kefilin de ölmesi veya bulunamaması halinde alacak hazinenin zarar hânesine kaydedilirdi. XVII. yüzyılın sonlarından itibaren mukâtaaların ömür boyu satılması yoluna gidildi. Açık arttırma ile yapılan bu satışlarda mukâtaanın kıymeti kadar peşin ödendikten başka her yıl da "müeccele" adıyla bir miktar veriliyordu.

Mültezimin hazineye ödediği miktarın üstünde elde ettiği gelir onun kârı olurdu. Bunun için gümrükten ne kadar çok mal geçerse o derecede kazancı artacak demektir. Fakat bazan mültezimin aradığını bulamaması, hatta gelirinin iltizam bedelinin altında kalması da mümkündü. Böyle bir olay 1843'te İzmir gümrüğünde vuku bulmuştu. 125.000 kuruş bedelle alınan iltizamdan zahire gümrüğü çıkarılmışken civar kazalarla Girit ve Mısır'dan gelen eşyanın gümrükleri de çıkış yerlerinde tahsil edilmiş olduğundan mültezim, bunlardan alınması icap eden gümrük resminin iltizam bedelinden tenzili yoluna gidilmesini istemiş ve istek yerinde bulunarak kabul edilmişti (BA, İrade-Meclis-i Vâlâ, nr. 1030).

Gümrük mültezimlerinin aksine tüccar için de ödenen gümrük ne kadar düşük olursa kârı o nisbette fazla olacaktı. Bu sebeple naklettikleri malları sapa yollardan geçirerek gümrük vermeden satışa arz etme yolunu seçenler de bulunuyordu. Bu olayların artması, iltizam veya mâlikâne suretiyle tasarruf edenlerin zarara uğraması sonucunu doğurduğundan zaman zaman devletten bu yollara kolcu tayinini isteyebiliyorlardı (BA, Cevdet-Maliye, nr. 15785).

1277'den (1860) itibaren gümrüklerde iltizam usulüne son verilerek tamamı emanetle idare edilmeye başlandı. Büyük merkezlerde gümrük emanetleri kurularak başlarına birer emin getirildi. Bunlara mülhak gümrüklere müdürler tayin edildi. Bunların maiyetinde ise ihtiyaca göre memur, kâtip ve hademeler bulunuyordu. 1287'de (1870) Emtia Gümrük Emaneti, Rûsûmat Emaneti'ne çevrildi. Taşradaki gümrük emanetleri de müdürlük adını aldı. Bunların sayıları on yediye buluyordu. İşlemlerin usu-

lüne uygun olup olmadığının kontrolü için de müfettişler tayin edildi (*Rüsûmât Salnâmesi*, s. 127 vd.).

1891'de gümrüklerde uygulanacak usulleri ihtiva eden bir nizamnâme kabul edildi. Burada malların gümrüklerden geçeceği saatler, yükleme, boşaltma ve transit şartları, muayenelerin nelerinde, nasıl yapılacağı, gemi manifestosunun verilmesiyle ilgili şartlar, gümrüğü ödenmeyen malların depo ve antrepolarda muhafazası, süresi içinde gümrükten çekilmeyen malların satış şartları ile satışından elde edilecek gelirin yapılan masraflar çıkarıldıktan sonra teslimi gibi hususlara yer verilmişti. Böylece Osmanlı gümrüklerinde modern gümrüklerde uygulanan nizamlar tatbik edilmeye başlanmış oluyordu (BA, *İrade-Meclis-i Mahsûs*, nr. 5391).

Gümrük Muafiyeti. Osmanlı gümrüklerinde bazı malların resimden muaf tutulması ilk devirlerde sadece tersane, tophâne, baruthâne gibi devlet işletmelerinin ocaklık mallarına mahsustu. Fakat XVIII. yüzyıl sonlarından başlayarak sanayii teşvik veya erzak sıkıntısını gidermek üzere geçici olarak bazı mallara gümrük resmi muafiyeti tanındı. Bunlardan biri, III. Selim devrinde yabancı tüccarı Mısır'dan pirinç nakliyatına özendirmek için uygulandı. Ancak bir müddet sonra piyasanın bu maddeye doyması üzerine muafiyete son verildi (BA, *HH*, nr. 12489). XIX. yüzyılda kuraklık, çekirge istilâsı gibi sebeplerle mahsulün ihtiyaca cevap vermediği zamanlarda da zahire ithalâtında gümrük muafiyeti uygulandı (Bağdat'taki çekirge istilâsı dolayısıyla Hindistan vb. yerlerden yapılacak zahire ithalâtı: BA, *İrade-Meclis-i Mahsûs*, nr. 3688; İskodra'ya ithal edilecek zahire: BA, *Ayniyat Defterleri* – *Rüsûmat*, nr. 1315). Zaman zaman, bazı bölgelere memleket dahilinden yapılan zahire ithalâtına da gümrük muafiyeti tanındığı gibi (1890'da Selânik ve Kavala iskelelerine yapılan ithalât: BA, *İrade-Meclis-i Mahsûs*, nr. 4906; 1882'de Midilli limanları arasında nakledilen zeytinden gümrük resmi alınmaması: BA, *Ayniyat Defterleri* – *Rüsûmat*, nr. 1319/84, nr. 1320/999), XX. yüzyıl başlarında Avrupa'dan getirtilcek damızlık hayvanlardan da gümrük alınmaması kararlaştırıldı (BA, *İrade-Meclis-i Mahsûs*, nr. 16 Şevval 1332/14). Diğer taraftan sayıları son derece azalmış bazı el sanatlarının canlanması için bu mâmulier muafiyet kapsamına alındı. Meselâ Bilecik kadife yastık tezgâhları

bu uygulamadan sonra canlanma ve yeniden artma imkânı buldu (BA, *İrade-Şûrâ-yı Devlet*, nr. 836/1). Osmanlı imalâtı olan iplik, kav ve kibrit fabrikaları mâmulâtı gümrük resminden muaf tutuldu (BA, *Ayniyat Defterleri* – *Rüsûmat*, nr. 1319/798). Ham maddesinden gümrük resmi alınmış olan mâmulierden ikinci defa gümrük alınması da mükerrer gümrük olarak görüldüğünden kaldırıldı (BA, *Ayniyat Defterleri* – *Rüsûmat*, nr. 1318/8; nr. 1319/677).

XIX. yüzyılda en çok rastlanan gümrük muafiyeti ziraat ve sanayii geliştirmek için yapılanıdır. Hâlâ ilkel şartlarda sürdürülen ziraatı, gelişen teknolojinin icat ettiği alet ve makinelerin kullanımıyla modernleştirmek, Avrupa fabrikasyon mallarının Osmanlı piyasalarını işgalinden sonra giderek zayıflayan yerli sanayii yeniden canlandırmak için alınan tedbirler arasında bazı mallara gümrük muafiyeti tanınması da vardı. Bunun için bir taraftan ziraat aletleri ve fabrika makineleri gümrüksüz olarak ithal edilirken diğer taraftan bazı yerli sanayi ürünleri üzerindeki gümrük resimleri de geçici olarak kaldırıldı. Ziraat makine ve aletlerinden yıllık gümrük resimleri tutarı 90.000 kuruşu aşan her cins saban, silindir, orak makinesi, tohum ekmek ve ot toplamak için tırmık, ot toplamaya mahsus mengene, tohum, harman ve kalbur makineleri, pamuk çekirdeği ayıran alet, yağ, peynir, şıra yapımı için mengene, pirinç ayıklamak için denk mengene, sulama makinesi vb. için 1880'lerden itibaren geçici bir süre uygulamak ve yalnız memleket içinde kullanılmak, başka bir yere ihraç edilmemek şartıyla tanınan muafiyet 1890'dan geçerli olmak üzere on yıl süreyle uzatıldı (BA, *Ayniyat Defterleri* – *Rüsûmat*, nr. 1318/414, nr. 1321/430; BA, *İrade-Meclis-i Mahsûs*, nr. 4876 ve ekleri). Fabrikaların ilk kuruluşunda getirilen makineler (BA, *İrade-Meclis-i Mahsûs*, nr. 4576; BA, *Ayniyat Defterleri* – *Rüsûmat*, nr. 1319/579), imar ve inşaa faaliyetlerinde kullanılacak bazı malzeme de gümrük resminden muaf tutuldu (meselâ ahşap yerine kârgir inşaatı teşvik için taş, tuğla, kireç vb. malzeme, BA, *İrade-Şûrâ-yı Devlet*, nr. 551; Beyrut - Şam şosesi için gerekli malzeme: BA, *İrade-Dahiliye*, nr. 30062).

Gümrük Defterleri. Gümrük defterleri birkaç grupta toplanır. Mahallinde tutulanlar, genellikle o yerin kadısının tasdikini ihtiva eden mufassal defterlerdir. Bunlar, büyüklük farkı gözetilmeksizin

bütün gümrüklerde resim alınan malların sahipleri, isim, cins, miktarın ve alınan gümrüğün gösterildiği defterler olup aylık veya yıllık tanzim edilmiş ve her günün tarihi atılarak işlenmiştir. Sahil gümrüklerinde malın içinde bulunduğu geminin cinsi, taşıdığı bayrak, nereden geldiği, kaptanının ismi de yer alır. Gümrükten geçen malın cinsi, varsa kalitesi, miktarı, kıymeti ve alınan gümrük resmi yazılmıştır. Osmanlı topraklarında yabancı paralar da tedavül ettiğinden resmin hangi para üzerinden alındığı kaydedilmiştir. Erzurum yahut Bursa gibi kara gümrüklerinde tutulan defterler ise biraz daha farklı düzenlenmiştir. Bunlarda da tüccarın adı, malın cinsi, miktarı ve alınan gümrük resminin miktarı bulunduğu gibi bazan da âmediye ve refiye ayrı ayrı gösterilmiştir. Böylece bir gümrükten belli bir zaman dilimi içinde geçen malların neler olduğu, hangi millete veya dine mensup tüccarın daha faal rol oynadığı gibi hususların tesbiti mümkün olmaktadır. Nitekim Avrupa devletleri konsolosları Osmanlı ticaretini bu defterlerden takip etmekteydiler. Günümüzde Avrupa arşivlerinde bulunan bu raporlar, Osmanlı ticaretinin hacmi hakkında mükemmel bilgiler vermektedir (Kütükoğlu, *GDAAD*, sy. 10-11 [1983], s. 151 vd.). Ancak arşivlerimizde mevcut gümrük defterlerinden aynı bilgileri keşintisiz olarak çıkarmak mümkün değildir. Çünkü bunların çok küçük bir kısmı günümüze ulaşabilmiştir. İcmal defterleri, mufassal defterler esas alınarak hazırlanmış olup gümrüklerin aylık veya yıllık kayıtlarını ihtiva eder. Bunlarda günlük veya aylık gelirlerin toplamı tek rakam olarak verildikten ve masraflar çıkarıldıktan sonra sâfi gelir gösterilmiş, yahut da belli zaman dilimi içindeki çeşitli malların her birinden elde edilen gelir veya mülhak gümrüklerin gelirleri toplamı verilmiştir. Gümrüklerden hazineye gönderilen meblağların kayıtlarının bulunduğu teslimat-bakaya defterlerinden ödemelerin nasıl yapıldığı tesbit edilebilmektedir. Muhasebe defterleri kısmen icmal defterlerine benzerse de daha teferruatlı olarak tanzim edilmiştir. Büyük bir gümrüğe bağlı emanet ve iltizamla idare edilen bütün gümrüklerle diğer rüsûmat hesapları bunlardan takip edilebilir. Birkaç yıllık olarak düzenlenmiş olanları da vardır (BA, *MAD*, nr. 20084, 20135). Gümrükten vazife* alan mütekâid ve duâgûyâna ödenen meblağların kayıtlı bulunduğu defterler "va-

zife defteri" adını taşır. Gümrüklerle ilgili hükümler ise müstakil ahkâm defterlerinde toplanmıştır (Kütükoğlu, *Osm.Ar.*, I [1980], s. 220 vd.).

BİBLİYOGRAFYA:

BA, *Ayniyat Defterleri* — Rûsûmat, nr. 1315, 1318/8, 1318/239, 1318/253, 1318/333, 1318/414, 1318/502, 1318/1511, 1319/84, 1319/579, 1319/677, 1319/798, 1320/999, 1321/430, 1820/18, 1820/318, 1820/430; BA, *Cevdet-Hariciye*, nr. 5149; BA, *Cevdet-Maliye*, nr. 3870, 15785, 18641, 22517; BA, *HH*, nr. 9970, 12489, 18266; BA, *İrade-Dahiliye*, nr. 4460/2, 29419, 30062; BA, *İrade-Meclis-i Mahsûs*, nr. 3688, 4576, 4876 ve ekleri, nr. 4906, 5391, nr. 16 Şevval 1332/14; BA, *İrade-Meclis-i Vâlâ*, nr. 1030; BA, *İrade-Şûrâ-yı Devlet*, nr. 551, 836/1, 4891, 5609; BA, *KK*, nr. 4354, 5225 mükerrer, s. 12, nr. 5240, s. 57-58, nr. 5249; BA, *MAD*, nr. 8298, 8435, s. 22, nr. 19673, 20084, 20135; BA, *Muahede Orijinaleri*, nr. 242/19; BA, *Yıldız Esas Evrakı*, Ks. 18, Evr., 525/259, Zrf. 128, Kar. 27; *Düstûr*, Birinci terip, İstanbul 1289, II, 552-555; III (1293), s. 323; *Mecmûa-i Muâhedât*, İstanbul 1294, I, 26, 46, 259-260; Süleyman Sûdî, *Defter-i Muktesid*, İstanbul 1307, III, 20 vd.; Abdurrahman Vefik, *Tekâlif Kavâidi*, İstanbul 1328, I, 54-55; *Rûsûmât Sahnâmesi*, İstanbul 1330, s. 127 vd.; *Gümrük Ta'rif-i Umûmiyyesi ve Ona Mütferri' Kânun Lâyihası ve Ta'rif Encümeni Mazbatası* (nşr. Meclis-i Meb'ûsan), İstanbul 1331, s. 5-6; *Gümrük Resminin % 15'e İblâğı, Ecnebt Postaları ve Kapitulasyon* (nşr. Hâriciye Nezâreti), İstanbul 1334, s. 3-4; F. Neumark, *Dış Ticaret Siyâseti* (trc. Sabri Ülgener), İstanbul 1938, s. 59; Barkan, *Kanunlar*, s. 17; Mübahat S. Kütükoğlu, *Osmanlı-İngiliz İktisâdî Münâsebetleri*, Ankara 1974-76, I, 30-31, 79-80, 134; II, tür.yer.; a.mlf., "Osmanlı İktisâdî Yapısı", *Osmanlı Devleti ve Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1994, s. 583-588; a.mlf., "Tanzimat Devri Osmanlı-İngiliz Gümrük Tarifeleri", *TEĐ*, sy. 4-5 (1974), s. 335-393; a.mlf., "Osmanlı Gümrük Kayıtları", *Osm.Ar.*, I (1980), s. 220-234; a.mlf., "1253 Mâli Yılına Âid Saraybosna Gümrük Defteri", *GDAAD*, sy. 8-9 (1980), s. 27; a.mlf., "Osmanlı İktisat Tarihi Bakımından Konsolos Raporlarının Ehemmiyet ve Kıymeti", a.e., sy. 10-11 (1983), s. 151-166; G. R. Bosscha Erdbrink, *At the Threshold of Felicity. Ottoman-Dutch Relations during the Embassy of Cornelis Calkoen at the Sublime Porte: 1726-1744*, Ankara 1975, s. 292-301; Zeynep Diyarbakirlioğlu, *Osmanlı-Avusturya Gümrük Tarifeleri* (mezuniyet tezi, 1979), İÜ Ed.Fak.; Meral Şen, *Osmanlı-Rus Gümrük Tarifeleri* (mezuniyet tezi, 1980), İÜ Ed.Fak.; Müjgan İrençin, *Osmanlı-Fransız Gümrük Tarifeleri* (mezuniyet tezi, 1982), İÜ Ed.Fak.; Halil Sahillioğlu, "1763'de İzmir Limanı İhracat Gümrüğü ve Tarifesi", *BTĐD*, II/8 (1968), s. 53-57; Şerafettin Turan, "Osmanlı İmparatorluğu ile İki Sicilya Krallığı Arasındaki Ticaretle İlgili Gümrük Tarife Defterleri", *TTK Belgeler*, IV/7-8 (1969), s. 87-165; Mehmet Genç, "İç Gümrük", *TCTA*, III, 790; Halil İnalçık, "İmtiyâzât", *Eİ²* (İng.), III, 1182 vd.

MÜBAHAT S. KÜTÜKOĞLU

GÜMÜLCİNE

Yunanistan'ın Trakya kesiminde eski bir Osmanlı kasabası.

Bugün Komotini adıyla anılmakta olup Türkiye-Yunanistan sınırının 98 km. batısında, Yunanistan-Bulgaristan sınırının 23 km. güneyinde, güneydeki Ege denizine 40 km. uzaklıkta, Selânik-İstanbul demiryolunun geçtiği geniş ovada kurulmuş yaklaşık 40.000 nüfuslu bir yerleşim merkezidir. Birçok camii, kalabalık Türk nüfusu ve Pomak azınlığı ile Gümölcine, Batı Trakya müslümanlarının dinî ve kültürel merkezidir. Müftülük merkezi olmasının yanı sıra burada birçok Türk okulu da bulunmaktadır. 1371'den 1912'ye kadar kesintisiz olarak Osmanlı idaresi altında kalmıştır.

1207'de meydana gelen Bulgar istilâsı sırasında bugünkü şehrin 5 km. batısındaki Mosinopolis şehrinin yıkılmasından sonra küçük bir kasaba olarak kurulan Gümölcine'nin ilk çekirdeğini, 380-385 yılları arasında Roma İmparatoru Theodosios tarafından yaptırılan ve 1331'den beri Koumoutsina adıyla bilinen kale teşkil eder. Buranın ilk sivil sakinlerini de Mosinopolis'ten kaçanlar oluşturmuştur. Günümüzde şehrin merkezinde bulunan ve büyük bir bölümü ayakta kalan bu kale dikdörtgen şeklinde olup (125 × 140 m.) Bizans dönemi sonlarında 350-450 kişiyi barındırabilecek büyüklükteydi. 1344'te Aydınoğlu Umur Bey tarafından zaptedilen şehir bu tarihten itibaren Gümölcine adıyla anıldı. Nitekim bu olayı anlatan Enverî, *Düstûrnâme*'sinde burayı "Gümölcüne" şeklinde kaydeder. Bugünkü Yunanca adı ise Koumoutsina'dan gelmekte olup ilk defa 1344'te Gregoras

tarafından Umur Bey'in şehre yönelik saldırıları anlatılırken kullanılmıştır.

İlk Osmanlı kroniklerinde, Gümölcine'nin Osmanlı hâkimiyetine girişiyle ilgili olarak Gazi Evrenos Bey'in 762 (1361) yılı civarındaki akın faaliyetleri gösterilir; bazı kaynaklarda ise 1363 tarihi verilir. Yunan ilim adamları 1361 tarihini kabul etmektedirler. Ancak son zamanlarda yapılan araştırmalarda buranın zaptının, Osmanlılar'ın Trakya'yı kontrol altına aldıkları 1371 Maritsa (Meriç, Çirmen) savaşından biraz önce gerçekleştiği üzerinde durulmaktadır. Evrenos Bey, 1371'den 1383'e kadar burayı uç merkezi üssü olarak kullandı. 1383'te uç merkezini yeni fethedilen Siroz'a (Serres) nakletti. Gümölcine'de kaldığı dönemde İslâmî hayatın başlangıcını simgeleyen birçok bina yaptırdı. Bunlar arasında imaret, kubbeli bir cami ve çifte hamam vardı. Günümüzde Evrenos Bey İmaret'i ve Eskicami hâlâ ayakta. Her ikisi de Balkanlar'daki en eski Türk yapılarındandır.

Gümölcine ve çevresinin Osmanlı fethi öncesindeki durumu hakkında bilgi yoktur. Bununla birlikte Bizans hâkimiyetinin sonlarında birbiri ardınca meydana gelen iç savaşlar, veba salgınları ve ilk Osmanlı akınlarının Batı Trakya'yı oldukça etkilediği ve XIV. yüzyılda bu bölgenin çok az nüfusa sahip olduğu bilinmektedir. Bu karışık devirde birçok küçük yerleşim birimi ortadan kalkmış, halkın büyük kısmı açık araziden ziyade büyük ve müstahkem yerlere çekilmişti. Dolayısıyla Osmanlı fethinden sonra boş durumda bulunan arazilere Anadolu'dan getirilen Türk kolonileri yerleştirildi. Nitekim XIX. yüzyılın sonlarına ait salnâmelerdeki listelere bakıldığında, Gümöl-

Eskicami ve caminin içinden bir görünüş - Gümölcine / Yunanistan

